

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 4 . Sayı 7 . Bahar 2008

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe- ANKARA 06532
Tel: 0312 297 68 70 Faks: 0312 299 20 76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel: 0312 297 68 70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100, Sıhhiye, Ankara
Tel: 0312 310 9771

Basım Tarihi: 04 Şubat 2009

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

Sovyet Büyükelçisi Suriç'in Doğu Türkistan Hakkında İzahnâmesi ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi: Bir Değerlendirme

Ercan ÇELEBİ

Kastamonu Üniversitesi

ÇELEBİ, Ercan, Sovyet Büyükelçisi Suriç'in Doğu Türkistan Hakkında İzahnâmesi ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi: Bir Değerlendirme. *CTAD* Yıl 4, Sayı 7 (Bahar 2008), 157-179.

Sovyet Büyük Elçisi Suriç'in, Doğu Türkistan hakkında 1934 yılı Ocak ayı içerisinde Türk Hariciyesine vermiş olduğu izahnâme, Sovyet Hükûmeti'nin Doğu Türkistan'da cereyan etmekte olan olaylara bakışı ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin maksat ve hedefleri üzerine görüşlerini ifade etmesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan politikası ele alınarak, büyükelçi Suriç'in izahnâmesinin bir tenkidıyla beraber Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin karakteri üzerine bir değerlendirme denemesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Çin, Doğu Türkistan Millî Mücadelesi, Türk dış politikası, Sovyet Büyükelçi Suriç.

ÇELEBİ, Ercan, A Manifesto of Soviet Ambassador Suric on Eastern Turkestan and Eastern Turkestan National Cause: An Evaluation. *CTAD* Year 4, Issue 7 (Spring 2008), 157-179.

The Explanation Letter (*izahnâme*) by a Soviet Ambassador named Suric about Eastern Turkestan dated January 1934 to the Turkish Ministry of Foreign Affairs is important to explain the official views and aims of Soviet Union about Eastern Turkestan National Cause. This paper examines the policy of the Soviet Union towards Eastern Turkestan and evaluates the nature of Eastern Turkestan's national struggle by studying the manifesto. It also demonstrates the reactions of the Turkish Foreign Ministry to these matters.

Key Words: Soviet Union, China, Eastern Turkestan National Cause, Turkish Foreign policy, Soviet ambassador Suric.

Giriş

Doğu Türkistan ilk defa M.Ö 60'da olmak üzere, tarihin değişik dönemlerinde Çin istilâsına maruz kalmıştır. Doğu Türkistan Türklerinin, Çin hâkimiyetine karşı 1826 tarihinde Cihangir önderliğinde başlattıkları isyanlar devresi 1830,

1845, 1855, 1856 ve 1857 tarihlerinde de devam etmiştir. Her ne kadar Yakup Bey, 1872 tarihinde bütün Doğu Türkistan'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmişse de, onun 1877 tarihinde öldürülmesinden sonra, Doğu Türkistan yeniden Çin hâkimiyetine girmiştir. Çin emperyalizmine karşı Doğu Türkistan Türklerinin mücadeleleri, 12 Kasım 1933'te *Doğu Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti*'nin ilânı ile son bulmuşsa da, bahse konu Cumhuriyetin yıkılmasından sonraki devirlerde de bu mücadeleler devam etmiştir. Diğer taraftan Doğu Türkistan Türkleri, Çin emperyalizminden kurtulmaya çalıştıkları bir dönemde, Rusya'nın, Çin'in dış ve iç politikadaki yetersizliklerinden faydalanarak, Batı Türkistan'dan sonra Doğu Türkistan'ı da nüfuzları altına alma çabaları ile karşılaşmıştır. Şüphesiz bu durum Doğu Türkistan Türklerini, Çin'den sonra ikinci bir hasım güç olan Rusya ile karşı karşıya getirmiştir. Sovyet Büyükelçisi M. Suriç'in Doğu Türkistan hakkında vermiş olduğu izahmânenin tenkidine geçmeden önce, Rusya'nın Doğu Türkistan politikasına temas etmekte yarar vardır.

Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası

Doğu Türkistan M.S 221'e kadar Asya Hunları, 545–648 tarihleri arasında Gök Türkler, 658-952 yılları arasında Türgiş ve Karluklar, 932–1130 yılları arasında Karahanlılar, 1514-1679 yılları arasında Hocalar¹ 1679–1760 yılları arasında Kalmuklar ve 1760-1863 yılları arasında ise Mançu hânedanı hükmetmiştir. Çin kuvvetlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1758-1759'ten Yakup Bey'in iktidara geldiği 1835'e kadar geçen 110 yıllık süreç, birinci Çin istilâsı devri olarak adlandırılır. Bununla birlikte bu uzun devrede, Çin'in Doğu Türkistan'ı tam olarak hâkimiyeti altına almış olduğundan bahsedilemez. Çünkü bu yüzyıl, Doğu Türkistan için tam bir isyanlar devresi olmuştur. Doğu Türkistan Türklerinin bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla Çin emperyalizmine karşı bu devrede gerçekleştirdikleri isyanları şu şekilde sıralayabiliriz: Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757–1759), Üçturfan İsyanı (1765), Ziyaeddin Hoca İsyanı (1815),

¹ Hocalar devri olarak bilinen dönem, 1768 tarihinden birinci Çin istilâsının başladığı 1835 yılına kadar devam eden dönemdir. Hoca Ahmet Yesevî, Hoca Bahaeddin Nakşibendî gibi âlimlerin Doğu Türkistan'a davet edilmesinden sonra, bu bölgede birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerin Türkistan'a gelmeleri iki sebebe dayanır. Birincisi ülkede İslâm'ı hâkim kılmak, ikincisi de ülkenin çeşitli hasım gruplara bölünmüş yapısını birleştirmektir. Ülkeye gelen âlimlerden Mahdum-ı Azam, Doğu Türkistan'da en fazla etkili olanı olmuştur. Fakat bir süre sonra ülkede hocalar arasında hâkimiyet mücadeleleri başlamıştır. Bkz. Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi I*, İstanbul, 1997, s. 95. Daha sonra İşan Kâlan, İşkiya Tarikatı'nı ve Hoca İsak Veli de İsakkiye Tarikatı'nı kurmuşlardır. Bu tarikatların talebe ve mensupları daha sonra, tarikat kurucularının yolunda yürümeye devam ederek; İşkiyalıların dâhil olduğu Ak Tağlık (Ak Dağlılar) ve İsakiyelilerin bağlı buldukları Kara Tağlık (Kara Dağlılar) gruplarına ayrılmışlardır. Bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 1995, s. 16.

Cihangir Hoca İsyanı (1824-1828), Yusuf Hoca İsyanı (1830), Yedi Hoca İsyanı (1847), Velihan Töre isyanı (1857), Kuçar ve Dunganların İsyanı (1864).²

Çin'in Doğu Türkistan'ı elinde tutmaya çalıştığı son devrelerde, Çarlık Rusyası ilk defa 27 Ekim 1689 *Nerçin Andlaşması* ile Çin istikametinde genişleme fırsatı bulmuştur. Bu muahede ile Çin, Rus sınırının Argun ırmağını takiben kuzey Mançurya'ya ve Ohotsk denizine kadar uzandığını kabul etmekteydi.³ 1850 yılına kadarki süreçte Ruslar, İli ırmağına kadar olan bölgeleri işgal ederek, Doğu Türkistan ile komşu oldu. Bölgede etkinliğini arttırmak isteyen Rusya, 1850 yılında Çin'den İli (Gulca), Tarbagatay ve Kaşgar'da ticaret yapma izni istedi. 25 Temmuz 1851'de İli'de yapılan ticarî anlaşma ile Ruslar, adı geçen yerlerde ticaret yapma hakkı kazandıkları gibi, ilk defa olmak üzere İli'de bir Rus Konsolosluğu'nun açılmasını sağladılar.⁴ 1852 yılına gelindiğinde Rusya'nın Batı Sibiryaya Valisi Gasfort'un "Kaşgar'da, Rusya'ya bağlı bir hanlığın vücuda getirilmesi" yönündeki teklifi, Rus yetkililerince kayda değer bulundu. Zira Kaşgar'ın, Çin'den bağımsız bir hâle getirilip Rus himayesi altına alınması, Rusya'ya "bütün Orta Asya'nın kapılarını açabilirdi."⁵ Gasfort, Rus Hariciyesi'nin 23 Mayıs 1856 tarihli talimatına uyararak, 23 Haziran 1856'da 245 asker ve bir topçu bataryasından oluşan bir birliği İli'ye gönderdi. Çin, Doğu Türkistan'daki ayaklanmaları bastırmakla uğraştığından, Rusya'nın bu teşebbüsü karşısında sessiz kalmak zorunda kaldı. Rusya, ikinci teşebbüsünü 18 Ağustos 1857'de gerçekleştirdi. Harbiye Nazırı Suhosanet'in talimatı ile askerî birliklerin refakatindeki bir kervan, keşif amaçlı olarak Kaşgar'a gönderildi. Bu gizli görev, Doğu Türkistan'ın iç durumunun ve ülkeye giriş yollarının öğrenilmesi bakımından Rusya'ya büyük bir fırsat verdi.⁶ Muhtemelen bu keşif hareketleri sonrasında 1858 yılındaki *Angun Andlaşması* ile Çin, Amuderya'nın kuzeyinden Bering denizine kadar olan toprakları ve yine 14 Kasım 1860 tarihli *Pekin Andlaşması* ile Pirimur vilâyetini Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı.⁷ Görüldüğü üzere bütün bu gelişmeler, herhangi bir savaş olmaksızın gerçekleşmiş; Rusya, Çin'in içinde bulunduğu şartlardan en iyi surette faydalanmasını bilmiştir.

Ruslar, 1857 yılında İli halkının Çin'e karşı başlattıkları ayaklanmayı dikkatle takip ettiler. Ayaklanma neticesinde halk, Çinlileri memleketten kovduğu gibi, İli

² İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995, s. 43.

³ Tannbirdi, "Şarkî Türkistan III", *Yaş Türkistan*, Sayı 45, Ağustos 1933, s. 9.

⁴ Hayit, *age.*, s. 149-150.

⁵ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılabı Hakkında II", *Yaş Türkistan*, Sayı 103, Haziran 1938, s. 9.

⁶ Harbiye Bakanı Suhosanet'in talimatı üzerine, Yüzbaşı Çokan Velihanov'un başında bulunduğu ve yardımcılığını Feyzullah Nogayev'in yaptığı 100 deve, 50 attan oluşan bu kervan, 18.300 ruble değerindeki mal ile birlikte 13 Mayıs 1858'de Gasfort tarafından Semipalaınsk'den Kara Tal yönünde yola çıkarılmıştır. Bu keşif kolu, gerekli olan istihbarat bilgilerini toplayarak Doğu Türkistan'dan Temmuz 1859'da geri dönmüştür. Bkz. Hayit, s. 150-152.

⁷ Tannbirdi, *agm.*, s. 9-10.

bölgesinin bağımsızlığını ilân ederek; Âla Han'ı, 'sultan' ünvanı ile hükümdar seçtiler.⁸ Bu gelişmeler üzerine 1864 yılında Doğu Türkistan Çin Genel Valisi, isyan eden Müslümanlara karşı Alma Ata'daki Rus Valisi Kolpakovskiy'e bir mektup yazarak, Rusların yardımını talep etti. Genel Vali mektubunda: "birbirine yakın olan devletlerimiz, birbirlerinin felâketlerine bigâne kalmamalıdır" ⁹ demekte idi. Şüphesiz talep edilen bu Rus yardımı, Çin'e pahalıya mâl oldu. Çinliler, 1864'te İli'nin bağımsızlığını ortadan kaldırmışlarsa da; 1865'te Âla Han, İli bölgesini yeniden bağımsızlığa kavuşturmayı başardı. Bununla birlikte Rus etkisi, bölgede açıkça kendisini göstermeye başladı. Nitekim Ruslar Âla Han'dan, Doğu Türkistan'da birliği sağlamış olan Yakup Bey'e karşı kendi himayelerini kabul etmesini istedikleri gibi, bölgede tam bir hareket serbestisi talep ettiler. Âla Han bu teklifleri reddetti. Bu durum karşısında Ruslar, İli bölgesini Çin'e terk etmek ya da işgal etmek konusunda, önemli bir karar vermek durumunda kaldılar. 22 Haziran 1871 tarihinde, Âla Han kuvvetleri ile Ruslar arasındaki savaşı Âla Han'ın kaybetmesi üzerine Ruslar, İli'yi işgal ettiler.¹⁰ 1876'da çoğunluğu asker olan 82.000 Rus, İli bölgesine yerleştirildi. Askerlerin iâşe ve ibate masrafları, İli şehri hazinesinden karşılandı.¹¹ Bununla birlikte Ruslar, İngiltere'nin diplomatik baskıları sonucunda, İli bölgesinin geleceği konusunda Çin ile anlaşmak zorunda kaldılar ve 20 Eylül 1879'da yapılan anlaşma ile İli bölgesini Çin'e teslim ettiler. Bunun karşılığında Çin, Rusların Moğolistan ve Doğu Türkistan ile vergiye tâbi olmayan ticarî ilişkilerine müsaade etmek, Rus hükûmetine 5 milyon ruble ödemek ve İli, Çüççek, Kaşgar, Kansu, Kumul (Hami), Urumçi, Güçek ve Turfan'da konsolosluklar açmasına izin vermek durumunda kaldı.¹² Bu anlaşmaya rağmen Ruslar, işgal altında bulundurdıkları bölgeleri terk etmediler. 1881'de Çarlık Rusyası ile Çin arasında imzalanan yeni bir anlaşma ile bu vilâyetler Çin'e iade edildi.¹³ Bu son gelişmeler ile birlikte Ruslar, ticarî alanda büyük menfaatler temin ettiler. Meselâ 1913'te Ruslar, Doğu Türkistan'a 8.424.000 ruble değerinde ihracat yaparken, buradan 9.816.000 ruble değerinde mal ithal etmiştir. 1885 yılında Rusya, Cungarya'yı da işgal etmek istemişse de,

⁸ Hayit, s. 152.

⁹ Tanrıbirdi, s. 9.

¹⁰ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında I", *Yaş Türkistan*, Sayı 102, Mayıs 1938, s. 9.

¹¹ Ruslar İli şehri hazinesine el koydukları gibi bundan başka 1871 yılında halktan harp tazminatı olarak 50.000 ruble almışlar; 1880 yılında yine bu bölgeden 146.118 ruble tutarında gelir sağlamışlardır. Bkz. Hayit, s. 153.

¹² Hayit, s. 153.

¹³ Mecdettin Ahmet, agm., s.9. 24 Şubat 1881'de St.Petersburg'ta imzalanan bu anlaşma ile Çin, Rusya'ya 9 milyon ruble daha ödemek durumunda kaldı. Ayrıca anlaşma gereğince İli bölgesi Müslümanları, isterlerse Rus idaresindeki bölgelere yerleşebileceklerdi; bak. Hayit, s. 153.

Avrupa'daki dış siyasî güçlükler sebebiyle bunu gerçekleştirememiştir.¹⁴ Diğer taraftan 1896 yılında St.Petersburg'ta yapılan başka bir anlaşma ile Çin, Mançurya üzerinden demiryolu geçirme hakkı vermekle, bütün Mançurya'yı Rusya'ya bırakmış oldu.¹⁵

1911 yılı ve sonrası dönem, Doğu Türkistanlılar için yeni bir devrenin başlangıcı oldu. Çin taç ve payitahtına sahip olan Mançu hanedanının son hükümdarı Şiven-Ton'un, 1911 yılındaki ihtilâl ile iktidardan çekilmesiyle Çin'de cumhuriyet ilân edildi.¹⁶ Gerçekte ise 10 Ekim 1923'te ilân edilen "Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası'nın, Doğu Türkistanlılar için hiç bir şey ifade etmediği, kısa zaman içerisinde görüldü.¹⁷ Yeni rejime alışmamış olan Çinli memurlar, yeni rejimi hak, adalet, hukuk, eşitlik gibi önemli ilkelerini uygulamadıkları gibi, cumhuriyetin "hakana itaat etmek"ten ibaret olduğunu söylemekte idiler. Bu sebeple cumhuriyet devrinde Çin tarafından görevlendirilen Doğu Türkistan *Vali-i Umumî*leri, daha küçük valiler, hâkimler ve diğer memurlar halka zulmetmeye ve onları açıktan açığa soymaya devam ettiler.¹⁸

Doğu Türkistanlılar 1911 ihtilâlini ve Çin'de cumhuriyetin ilân edilmiş olmasını kendi bağımsızlıkları için büyük bir fırsat olarak gördüler. Nitekim 1912 yılında Kumul'da (Hami), Timur Halife isyanı başladı. İli ahalisi ise kendi hükûmetlerini kurmak için harekete geçti. Genel Vali Yang Tseng-hsin'in, asayişî temin etme gayretleri bir netice vermedi. Huzursuzluktan istifade eden Ruslar, kendi tebaalarını korumak maksadıyla 1912'de Urumçî'ye yaklaşık 1000 Kazaçî (Rus.Kazak, Kozak) askeri gönderdikleri gibi, Genel Vali Yang Tseng-hsin'in talebi üzerine, Moğol birliklerinin Doğu Türkistan'ın Altay bölgesinden çekilmelerini sağladılar. Bundan sonra Çarlık Rusyası'nın bölgedeki nüfuzunu aşama aşama artırdığı görüldü. Diğer yandan Yang Tseng-hsin, İli ahalisine kendilerini idare etme hakkı vermiş; Kumul ayaklanmasına ise müzakereler yolu ile son vermeyi başarmıştı.¹⁹ Yang Tseng-hsin'in ortaya koyduğu siyasetin önemi, Doğu Türkistan'ı iktisadî açıdan Rusya'ya bağlaması olmuştur. Yang, ticarî konularda Rusya'ya büyük imkânlar sağladığı gibi, onlara konsolosluk açma izni vermekle, Rus nüfuzunun kuvvetlenmesine de zemin hazırlamış oldu.²⁰ 1922 yılında Genel Vali Yang Tseng-hsin'in merkezî Çin hükûmetine bildirmeksizin Rusya ile bir ticaret anlaşması yapması; 1924–1925 yılları arasında Doğu Türkistan'da 5 Rus konsolosluğunun açılmasına izin vermesi; 1926–1927 yıllarında Doğu Türkistan'dan Rusya'ya 10.238.000 altın ruble değerinde mal

¹⁴ Hayit, s. 153.

¹⁵ Tannıbirdi, s. 9.

¹⁶ Mecdettin Ahmet, s. 12.

¹⁷ Tannıbirdi, "Şarkî Türkistan I", *Yaş Türkistan*, Sayı 43, Haziran 1933, s. 18.

¹⁸ Mecdettin Ahmet, s. 12–13.

¹⁹ Hayit, s. 307–308.

²⁰ Mecdettin Ahmet, s. 14–16.

sevk edilirken, aynı tarihlerde Rusya'dan 11.770.000 rublelik ithalat yapılması ve son olarak, 1932 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan'ın Çin'e 1.939.850 rupiye değerinde mal sevk ederken, buna karşılık Sovyet Rusya'ya 10.647.000 rupiye değerinde ihracat yapması; bu devrede Doğu Türkistan'ın Çin'den ziyade, Sovyet Rusya ile münasebetinin daha fazla olduğunu ve Rusya'nın Doğu Türkistan'daki nüfuzunu fazlasıyla kuvvetlendirdiğini göstermektedir.²¹ Yang Tseng-hsin'in, 7 Temmuz 1928'de Fen Yuan-nan tarafından öldürülmesinden sonra, Jin Shu-ren merkezî Çin hükümetince 'Zhu-xi' ünvanı ile Doğu Türkistan Vilâyeti Hükümet Reisi olarak atandı. Bu dönemde hariçten haber almak, sansürden dolayı Doğu Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu dışarıya aksettirmek, dışarıdan halkı aydınlatacak matbuatı Doğu Türkistan'a getirmek mümkün değildi. İnsanların haksız yere şiddete ve baskıya maruz kalmaları, öldürmeler, ırz ve namusa tecavüz gibi hareketler Jin Shu-ren döneminde de devam ettiği için, 1929 yılı içerisinde Doğu Türkistan'ın değişik bölgelerinde küçük çaplı isyanlar görüldü.²² 1931 yılında Jin Shu-ren'in keyfi yönetiminin devam ettiği bir dönemde, Kumul'da Hoca Niyaz Hacı, Salih Dorğa, Fazıl Ahond ve Yolbars Bey isyan ettiler.²³ Doğu Türkistanlıların Çin-Urumçi ve Dunganlara karşı olan mücadeleleri 1933 yılına kadar devam etti. Genel Vali Jin Shu-ren, bütün bu mücadeleler esnasında Doğu Türkistan'a gelmiş olan Ak Rusları (Beyaz Rus) da silâhlendirmiş ve ordusu içine almıştır. Kuvvetleri arasında ayrıca Mançurya savaşlarından sonra Rusya'ya kaçan Çin askerleri de bulunmaktaydı. Ak Rusların silâhlendirilmesinde ve kaçan Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a getirilmesinde Rusya'nın büyük yardımları oldu. Doğu Türkistan mücahitleri sadece Urumçi askerleri ile değil, aynı zamanda bu Rus kuvvetleriyle de mücadele etmek zorunda kaldılar. Rusya'dan getirilen "Tarbagatayskiy Atrad" adlı Rus birlikleri, İli ve Çüççek taraflarında sükûneti, Urumçi adına sağlamak için yardımda bulundular. Özellikle Rusya'nın Jin Shu-ren'in yerine Sheng Shih-tsai'yi²⁴ geniş yetkilerle atayıp kendi menfaatlerine uygun bir idare kurdurmaları, Rusya'nın Doğu Türkistan'daki isyanlardan bir takım beklentiler içerisine girdiğini göstermektedir. Doğu Türkistan Millî

²¹ Hayit, s. 308.

²² Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında II, s. 5-7.

²³ Gerçekte Jin Shu-ren'in keyfi idaresine karşı ahali ayaklanmak için bir bahane aramakta idi. Son olarak Çin merkez hükûmetinin 1931 yılında Kumul'a Çin kolonistlerinin yerleştirilmesi için emir vermesinden sonra tepkiler gittikçe artmaya başladı. 1930 sonlarında ise bir Çinli subayın Kumul'un önde gelenlerinden Salih Dorğa'nın kızı ile zorla evlenmek istemesi, Salih Dorğa'nın ise bu evliliğe razı olmuş görünüp düğünde sarhoş olan elli kadar Çinliyi kurşuna dizdirmesinden sonra ayaklanma resmen başlamıştır. Hayit, s. 308.

²⁴ Sheng-Shih-tsai aslen Mançuryalı olup tamamen Çin terbiyesi almış ve yüksek tahsilini Japonya Askerî Harp Okulu'nda yapmıştı. Sheng Shih-tsai sosyalist fikirde olduğu için, Çin Hükûmeti onu kendisinden uzaklaştırmıştı. Ruslar Jin Shu-ren ile yaptıkları işleri Sheng Shih-tsai ile daha mükemmel surette yapacaklarına inandıkları için, Sheng Shih-tsai'yi "dö-ben/duben" (genel vali) olarak iş başına getirmişlerdir. Bkz. Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında IV", *Yaş Türkistan*, Sayı 106, Eylül 1938, s. 12.

Mücadelesi içinde yer alan önderler, Urumçi'ye, Çin'den yardım gelmeyeceğini düşünmekte idiler. Bununla birlikte Rusya'nın takip etmekte olduğu siyaset gözden kaçırıldı ve Rus tehlikesi vaktinde sezilemedi. Sheng Shih-tsai, Urumçi hükûmetinin başına geçtiğinde, Bolşeviklerin Doğu Türkistan'da harekete geçmeleri için zemin uygundu. Doğu Türkistanlı mücahitlerin İç Urumçi'yi fethetmekte oldukları bir dönemde, Uygurlar arasında yoğun bir biçimde yapılan Sovyet propagandası, mücahitler arasındaki küçük ihtilâfları körükledi. Bununla birlikte bağımsızlık 12 Kasım 1933'te, "millî duyguların en galeyanlı çağında gök bayrak kaldırmak ve misak-ı millî etrafında toplanmak" suretiyle olgun bir hâle gelmiş oldu. Bu sırada Türkiye'den Doktor Mustafa Ali Bey ile Mahmut Nedim Efendiler Afganistan yoluyla Kaşgar'a geldiler. Müzakereler neticesinde gelenler ile Sabit Dâmullah arasında fikir birlikteliği sağlanıp; Doğu Türkistan'da cereyan etmekte olan mücadelenin adını koymak ve maksadının belirlenmesi zarureti ortaya çıktı. Neticede Doğu Türkistan'da millî bir devlet kurmak fikrinde birleşildi. Kaşgar'da bir kabine (heyet-i vükela) oluşturulup, Hoca Niyaz Hacı cumhurbaşkanı seçildi. Hacı Sabit Dâmullah riyasetinde bulunan kabine²⁵ Kaşgar'da, cumhurbaşkanı olan Hoca Niyaz Hacı ise Aksu'da bulunmakta idi. Hükümetin dayanağı *İstiklâl Cemiyeti* olup, bu cemiyet etrafında milliyetçi münevver zümre toplanmıştı. Böylece *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti-İslâmiyesi* kurulmuş oldu. Cumhuriyet hükûmeti, istiklâlini tanıtmak ve uluslararası diplomatik ilişkilere dâhil olmak maksadıyla Dr. Mustafa Ali Beyi murahhas sıfatıyla ülke dışına gönderdi. Bütün bu gelişmelerden sonra Güney Doğu Türkistan'da (Altuşehir), iki tane hükûmet kurulmuş oldu. Birincisi, idare şekli meliklik olan ve programı belirlenmemiş olan Hotan Hükûmet-i İslâmiyesi; diğeri ise merkezi Kaşgar olmak üzere Şarkî Türkistan Cumhuriyeti idi.²⁶ Şarkî Türkistan Millî Devleti'nin idare şekli cumhuriyet olup, 3 Aralık 1933 tarihinde İstiklâl Cemiyeti'nin ilmî heyeti tarafından Kanun-ı Esasî'si belirlenmişti.²⁷

²⁵ Kabine şu üyelerden oluşmuştur: Dışişleri Bakanı, Mohammet Kasım Hacı; Adalet Bakanı, Zarif Kârî; İçişleri Bakanı, Yunus Beğ Saidzâde; Sağlık Bakanı, Abdullah İşân Hoca Hâni; Savunma Bakanı, Sultan Beğ Bahtiyâr Bey; Eğitim Bakanı, Abdül-Kerim Han Mahdum; Maliye Bakanı, Ali Ahun Bay; Ticaret Bakanı, Satık Beğ İnsanü'd-din Zâde; Hotan Emiri (Bakan yetkilerini haiz), Nur Ahmet; Ulaştırma Bakanı, Abdullah Damullah; Millet Meclisi Başkanı, Tahir Bey; Millet Meclisi Sekreteri, Sufi Zâde. Hayit, s. 311, dip n.6. Habibürrahman Ebü'lğârî'nin *Yaş Türkistan* dergisi idaresine Peşaver'den göndermiş olduğu 2.1.1934 tarihli mektubunda ise kabine üyeleri şu şekilde belirtilmiştir: Başvekil, Sabit Abdülbaki Efendi; Dâhiliye Nazırı, Yunus Said Efendi; Hariciye Nazırı, Kasım Can Efendi, Harbiye Nazırı, Oraz Bey; Maarif Nazırı, Abdülkerim Mahdum Efendi; Maliye Nazırı, Ali Ahond Bay Efendi; Ziraat ve Ticaret Nazırı, Ebul-Hasan Hacı Efendi; Sıhhiye Nazırı, Abdullah İşân Hoca Hâni; Evkâf-ı İslâmiyye Nazırı, Şemseddin Efendi; Heyet-i Vekile Memuru, Hacı Âlim Ahond Efendi. Bkz. Habibürrahman Ebü'lğârî, "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi", *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat 1934, s. 5.

²⁶ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında III", *Yaş Türkistan*, sa. 104-105, Eylül-Ağustos 1938, s. 51.

²⁷ Anayasanın 10-14'ncü maddeleri dışişleri, içişleri, vakıflar, ticaret, ziraat ve kültürel konularla; 15-30'ncü maddeler ise eğitim, sağlık, vilâyet, nahiy ve köylerin kuruluşu ile ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Kanun-ı Esasî", *Yaş Türkistan*, Sayı 53, Nisan 1934, s. 31-36; "Kanun-ı

Doğu Türkistan Millî Devleti'nin kurulması, hasım güçlerin tepkisine neden oldu. Bundan sonra Doğu Türkistan Millî Hükûmeti güçleri, Çinlilere, Ruslara ve Dunganlara karşı savaşmak mecburiyetinde kaldı. Gelişen siyasî ve askerî olaylar içinden çıkılması güç bir hâl aldı. Özellikle Dunganların kimi zaman Uygurların kimi zaman Urumçi Hükûmeti'nin yanında yer alması, Şarkî Türkistan Millî Hareketi'nin başarıya ulaşmasında büyük bir engel teşkil etti. Bu dönemde Aksu'nun üst taraflarında Uygur-Dungan mücadelesi hâlâ devam etmekte idi. Kuzey Doğu Türkistan, Urumçi'deki Genel Vali Sheng Shi cai'nin idaresi altında idi. Kuzey Çin'in Tenzin şehrine yerleşen ve bir Alman şirketi aracılığıyla Şarkî Türkistan Mahallî Çin Hükûmeti'ne yük otomobilleri satan tüccar Dorn'un²⁸ ifadesine göre, Dungan Generali Ma Zhong ying ve diğer isyancılara karşı kendi kuvvetleri ile karşı duramayacağını gören Genel Vali Sheng, merkezî Çin Hükûmeti'nden umudunu kesince Sovyet Hükûmeti'ne müracaat etmişti. Sovyet Hükûmeti, kendi nüfuza altında bulunan bölgelere Sovyet maslahatgüzarlarının izni olmadan hiçbir yabancıнын alınmaması, öncesinde gelmiş olan bütün yabancıların ise derhal çıkartılması şartı ile yardımda bulunabileceğini ifade etti. İlk Sovyet maslahatgüzarları Melikov ve Kuduryafetsev idiler. Aynı Dorn, Urumçi Hükûmeti'nin bu iki Sovyet memurunun isteklerini yerine getirdiğini ifade eder. Fakat bu sırada durumdan memnun olmayan Gulca valisi, gelen Sovyet silâhlarının bir kısmını alarak Dungan lideri Ma Zhong ying saflarına geçti. Urumçi Hükûmeti'nin durumunun gittikçe kötüleşmesi ve Urumçi'nin isyancıların eline geçmesi tehlikesi karşısında, Sovyet Rusya güçleri doğrudan olaya müdahale etti. 20 Ocak 1934'te Sovyet güçleri Urumçi'ye girdi.²⁹ Sovyet Rusya'nın ilk işi, Urumçi Hükûmeti'ni yeniden kurdurup kendilerine sadakate hizmet edecek kişileri bu hükûmete yerleştirmek oldu. Diğer taraftan Sovyetlerce, Şarkî Türkistan GPU'su (Devlet Siyasî İdaresi, İç İşleri Halk Komiserliği'ne-NKVD-bağlıdır.) oluşturuldu. Dorn'un verdiği bilgilere göre bu teşkilâtın başına Pogodin adlı bir Rus Çekisti getirilmişti. Mahallî şubelerin teşkilinden sonra GPU, Şarkî Türkistan'ın kuzey ve güney bölgelerine tamamen yayıldı.³⁰ Urumçi'nin

Esasi", *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs 1934, s. 32-35; "Kanu-i Esasi", *Yaş Türkistan*, Sayı 55, Haziran 1934, s. 29-32.

²⁸ Dorn, 1923 yılında bahse konu Alman şirketi tarafından Tenzin'e gönderilmişti. Dorn daha sonra Genel Vali Sheng tarafından tutuklanmış, 1935 yılının ilk aylarında Doğu Türkistan'a dönmek şartı ile serbest bırakılmıştır. Bkz. Taşbalta, "Şarkî Türkistan Kızıl Emperyalizm Çengeline", *Yaş Türkistan*, Sayı 70, Eylül 1935, s. 24.

²⁹ Sovyet Rus askerî yardımını general Pagodin organize etmiştir. 1934 yılında Urumçi'ye 7.000 Sovyet askerî gelmiştir.. Sovyet silâhlı kuvvetleri Çang'ın isyanını bastırdılar ve Doğu Türkistan'ın İli bölgesini işgal ettiler. 1934'ün başlarında "Altay gönüllüleri" adında 3.000 kişiye yakın bir zırhlı birlik Altay mıntukasına geldi. Kızılordu birlikleri Genel Vali Sheng'in 1931'de tanzim ettirmiş olduğu albay Papengut idaresindeki Rus mülteci askerî birliği ile işbirliği yaptı. Bkz. Hayit, s. 317.

³⁰ *Yaş Türkistan*'ın 64. sayısında yer alan bir yazıda, Sovyet GPU'sunun Doğu Türkistan'daki teşkilatlanmasından hemen sonrasındaki faaliyetleri ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: "Bütün bu

işgalinden sonra Ruslar, öncesinde Çin-Alman şirketi tarafından yapılmış olan hava alanına yeniden çeki düzen verdiler. Meydan genişletilerek 150 uçak kapasiteli bir piste dönüştürüldü. Urumçi Hükûmeti'nde bulunan Sovyet maslahatgüzarlarının sayısı beşe çıkarılarak, bunlardan iki tanesi askerî işlerle görevlendirildi. Daha sonra Türk-Sibirya Demiryolu'nun yapımına sarf edilmek üzere, Urumçi Hükûmeti'ne 2 milyon Çin doları kredi açıldı. Dorn, Doğu Türkistan'ın her bakımdan Sovyetleştirilmesini 1934 yılı ortaları olarak göstermektedir.³¹

1934 yılı Aralık başlarında Hoca Niyaz Hacı, sekiz aydır halledilemeyen Kaşgar-Yenişehir işini çözmek amacıyla Kaşgar'a geldi. Yanında mücadelenin kahramanlarından Erkan-ı Harbiye Reisi olarak atanmış olan Mahmut Muhitî de bulunmaktaydı. Dungan liderlerinden Ma Fu-yuan'ın Kaşgar'a yönelik ileri harekâtı, Maralbaşı'da bulunan Türk askerleri ve sonrasında 16 Şubat 1933 tarihinde hükûmet kuvvetleri tarafından önlenmeye çalışılmışsa da, olumlu bir netice vermedi. Kaşgar'daki hükûmet ileri gelenleri, kaçmak durumunda kaldılar. Nisan 1934 başında Hoca Niyaz Hacı, Merkitan yoluyla Kaşgar'ın Uluğçat Rus sınırını geçip, Taşkent'ten geri dönen *Silâh Mübaya Heyeti* ile görüşükten sonra, Yarkent'e geldi.³² Dunganlar, Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra, iki ay müddetle sakin durdular. Kuzeyde Dungan liderlerinden Ma Zhong ying yalnız kaldığı için, o da, Kaşgar'a geldi. Urumçi askerleri onu takip etmediler. Yenihisar çevresinde ise Dungan saldırıları sonrasında, "Şah Mansur" ünvanlı Hotan Melikliği'nin Yarkent temsilcisi Molla Abdullah Ahond ve "Emir-i Kebir" şehit edildiler.³³

Bu sırada Sovyet Rusya, 1932 yılı başlarında Hoca Niyaz Hacı'ya yapmış olduğu "Doğu Türkistan'ın Dış Moğolistan gibi bağımsız bir devlet olabilmesi

değişimden rahatsız olan ve vatanının, milletinin istikbâli konusunda endişe duyan vatanseverler Sovyet GPU'su tarafından öldürüldüler. Cebirde, zulümde, insanları haksız yere acımasızca cezalandırma ve öldürmede tarihte emsali görülmemiş bir duruma gelen G.P.U'nun kanlı turnakları Türkistan ahâlisinin bedenine geçmiştir", "Şarkî Türkistan Vaziyeti", *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart 1935, s. 25. ÇEKA: 1917 Ekim Devriminden sonra, karşı devrimci hareketlere-karşı devrim ve sabotajı ortadan kaldırma, karşı devrimcileri ve sabotajcıları devrim mahkemelerine teslim etme ve müsadere, yiyecek karnesinden mahrum bırakma, halk düşmanlarının listesini yayınlama vb. baskı tedbirlerini uygulama-kurulan ilk güvenlik örgütü. Tam adı *Bütün Rusya'nın Karşı Devrimle ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu*'dur. (kısaca Olağanüstü Komisyon-Çezniçaynaya Komissiya). Mensupları Çekist olarak adlandırılır. Çeka, 1922'den sonra pek çok defa yeniden yapılandırılmıştır, yukarıda bahsi geçen GPU'ya (*Gosudarstvennoe Politiceskoe Upravlenie*) 1922'de dönüştürülmüştür.

³¹ Taşbalta, s. 24–26.

³² Hoca Niyaz Hacı tarafından gönderilen heyet Taşkent'te Sovyet hükûmeti yetkilileri ile silâh alım işini görüşmüş ve Sovyetler 1.200 tüfek göndermişler; 10.000 kadar makineli tüfek göndereceklerine dair de söz vermişlerdir. Bunun karşılığında ise 50 kg altın almışlardır. Bkz. Hayit, s. 318.

³³ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında V", *Yaş Türkistan*, Sayı 107, Ekim 1938, s. 20.

için, Sovyetler Birliği'nin yardım etmeye hazır olduğu"³⁴ yönündeki teklifini yenileyerek, Hoca Niyaz'ı müzakerelerde bulunmak üzere Ergeştam'a davet etti. Hoca Niyaz Hacı, Doğu Türkistan'ı Rusya himayesinde, dahili bağımsızlığı olan bir ülke olarak ilân edeceğini; Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına son vererek, İslâm Cumhuriyeti Hükûmetini feshedeceğini; millî silâhlı kuvvetleri Genel Vali Sheng'in emrine vereceğini; Dunganların, Hotenlilerin, Özbeklerin, Kırgızların ve Kazakların millî ordularını silâhtan tecrit edeceğini; yabancı askerî danışmaların görevine son vererek derhal ülke dışına çıkaracağını taahhüt eden bir anlaşmayı 25 Şubat 1934'te imzaladı.³⁵ Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'nın, Bakanlar Kurulu'nun haberi olmadan yapmış olduğu bu anlaşma, 2 Mart 1934 günü Yenihisar'da saat onda toplanan Bakanlar Kurulu tarafından değerlendirildi. Bu toplantıda Hoca Niyaz Hacı'nın bu davranışının Türkistan Türklerine bir ihanet olarak addedilmesi gerektiği; Sovyet Hükûmeti ile yapılan 12 maddelik anlaşmanın gayr-ı kanunî olduğu; Doğu Türkistan Türklerinin millî bağımsızlıklarını korumak için mücadeleye hazır oldukları; Sovyet hükûmetinin asla kabul edilmeyeceği ve bu durumun Kaşgar'daki Rus konsolosluğu vasıtasıyla Sovyet Hükûmeti'ne bir protesto mahiyetinde bildirilmesi gerektiği; olası Sovyet işgaline karşı dışişleri bakanlığı ile başkumandanın gerekli tedbirleri alarak, milletin seferber edilmesi; Doğu Türkistan Türklerinin haklarının korunması için Çin Hükûmeti'ne, Japonya'ya ve Cemiyet-i Akvam'a müracaat edilmesi ve son olarak Hoca Niyaz Hacı'nın Bakanlar Kurulu isteklerine riayet etmemesi durumunda devlet başkanlığı ve başkumandanlık görevinden azledilmesi karar altına alındı. Bakanlar Kurulu protokolünden bir nüsha da Hoca Niyaz Hacı'ya verildi.³⁶

Bütün bu gelişmelerden sonra Hoca Niyaz Hacı, Ruslar ve Çinlilerle birlikte hükûmete karşı etkili bir harekete girişti. 16 Nisan 1934'te hükûmet üyelerini tutuklattı ve Kansu'da Çin makamlarına teslim etti. Hayit'e göre böylece "bir

³⁴ Sovyet görüşünce Dış Moğolistan'ın bağımsızlığından anlaşılması gerekeni Çiçerin'in Hariciye Komiseri sıfatıyla İttifak Merkezi İcra Komitesi üçüncü toplantısında yapmış olduğu şu konuşmasından açıkça anlamak mümkündür: "Biz Moğolistan Halk Cumhuriyetini, Hitay (Çin) Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak tanımaktayız. Lakin aynı zamanda onun iç ve dış politikasına Hitay Hükûmetini karıştırmayacak kadar geniş bir muhtariyete sahip olmasını da istiyoruz". Buradan Sovyet Rusya'nın tamamen Rusya'ya bağlı bir Doğu Türkistan istediği anlaşılmaktadır. Bkz. Tannbirdi, "Şarkî Türkistan III", s. 11-12.

³⁵ G. Vazel, *Post-Europa* dergisinde yer alan makalesinde Sovyet Rusya'nın Hoca Niyaz Hacı'yı bir "Müstakil Uyğuristan Cumhuriyeti" kurulmasında yardım edecekleri konusunda onu aldatmış olduklarını belirtir. Bkz. Taşbalta, "Sovyet Rusya Emperyalizmi Şarkî Türkistan'da", *Yaş Türkistan*, Sayı 73, Aralık 1935, s. 19-20. Hayit'in ifadelerinden Hoca Niyaz Hacı'ya Sovyet temsilcilerinin anlaşma metnini imzalamak hususunda baskı yaptıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Sovyet heyetinden Nikaşov, Hoca Niyaz'a şunları söylemiştir: "Taleplerimizi kabul ediyor musunuz? Siz antlaşmayı imzalamasanız bile kısa zamanda Doğu Türkistan'da olacağız. Hükûmet, yıllardan beri Doğu Türkistan için milyonlarca ruble harcamaktadır. Biz Doğu Türkistan'da bir nizam kurmak ve bunu korumak istiyoruz". Bkz. Hayit, s. 319.

³⁶ "Şarkî Türkistan Millî Faciasına Dair", *Yaş Türkistan*, Sayı 71, Ekim 1935, s. 19-27.

zamanki kurtuluş savaşı kahramanından bir hain meydana çıkmıştı.”³⁷ Hükûmet üyelerinin hapsedilmesinden sonra millî kuvvetler mücadeleye devam ettiler. Fakat mücahitler, Çinlilerin, Rusların, Dunganların ve General Mahmut Muhiîf idaresindeki Hoca Niyaz Hacı'nın birleşik taarruzuna dayanamadılar. Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti üyelerinden üç bakan ve diğer birkaç önemli kişi kaçmayı başardı. Başbakan Sabit Abdülbaki ve Adalet Bakanı Zarif Karî 1934'te Aksu'da, Ticaret Bakanı Satıbaldı Han da Taşkurgan'da idam edildiler.³⁸

Olayların bu şekilde gelişmesi, “Cumhuriyet Hükûmeti” ile “Hotan Melikliği”nin fiilen dağılmasına neden oldu. Urumçi Hükûmeti, Mayıs 1934'te Aksu'da bulunan Hoca Niyaz Hacı'ya, Urumçi Kanunları'nda yeri olmayan “Fu-ju-shi” yani “Urumçi Hükûmet Reis Yardımcılığı” görevini verdi.³⁹ Doğu Türkistan Millî Devleti'nin yıkılması ve hükûmetin dağılmasından sonra Doğu Türkistan komünist hareketin uygulama alanı hâline geldi. Genel Vali Sheng'in

³⁷ Kaşgar'da haftada iki defa çıkan *Yeni Hayat* gazetesinin 9.12.1935 tarihli 115. sayısında Hoca Niyaz'ın bir hitapnamesine yer verilmiştir. Bu hitapnamesinde Hoca Niyaz şunları söylemektedir: “Sovyet Şûra Hükûmeti Doğu Türkistan'ı almak değil, belki Doğu Türkistan'ın terakkiyatı için bize yardım etmektedir. Bunu halkta iyi düşünüp, aradaki fitnecileri ortadan kaldırmak gerek”. Hoca'nın bu hitapnamesine karşı *Yaş Türkistan*'da yer alan bir yazıda, şu değerlendirme yapılmıştır: “Doğu Türkistan halkı binlerce kurban verip, millî hükûmetini ilân etmiş, millî hayatın temellerini atmış ve bu yolda ilerlerken, Sovyet Rusya'nın müdahalesi ile feccate uğramıştır. Doğu Türkistan halkı, inkılâbın neticesiz kalmasında Hoca Niyaz Hacı'nın müessir rol oynadığını ve onun ihanetini bilmektedir”. Bkz. Oktay, “Şarkî Türkistan'da”, *Yaş Türkistan*, Sayı 79, Haziran 1936, s. 26–27.

³⁸ Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kaçmış olan hükûmet üyeleri arasında Dışişleri Bakanı Muhammed Kasım Hacı, Savunma Bakanı Sultan Beğ Bahtiyar Beğ, İstiklâl Cemiyeti Başkanı ve Sağlık Bakanı Abdullah İşan Hoca Hâni ve kumandanlardan Kudretullah Han bulunmaktadır. Hayit, s. 321–322, Dipnot 19. İdam edilenlerden Doğu Türkistan Hükûmeti Başbakanı Sabit Abdülbaki Efendi 1889'da Doğu Türkistan'ın Artuş kasabasında doğmuştur. Ailesi Artuş'un ileri gelenlerinde olup; ilk tahsilini Artuş'ta orta ve yüksek tahsilini ise Türkiye, Mısır, Hicaz, Suriye gibi Türk-İslâm ülkelerinde bitirmiştir. Mısır'da bulunduğu sırada Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin Kumul isyanı ile başladığını haber almış ve derhal Hoten'e gelmiştir. Burada Muhammed Niyaz Alim, Muhammed Emin, Abdülcelil Hacı, Abdullah ve Nur Ahmet Beyleri yanına alarak uygulayacağı hareket plânını çizdi. Önce Hoten ve Karakaş şehirlerini fethetti. Bundan sonra ileri harekâtına devam ederek Karye, Niye, Çarçan, Çerhalk, Çire, Damogo, Guma, Gelahmar, Tökel, İslâmabad, Kargalık, Puskam, Yarkent, Yenihisar, Merkit ve Kızılboyun'u aldı. Fethedilemeyen şehirler ahalisine beyannâmeler neşrederek isyana destek vermelerini istedi. Bu çağrı üzerine Kaşgar, Kuçar, Aksu, Karaşehir, Turfan, Piçan ve Tuksun halkı da isyan ettiler. Hoca Niyaz Hacı'nın ihanetinden sonra esir düşmüş ve idam edilmiştir. İdam edilen Adalet Bakanı Zarif Karî 1886'da Taşkent'te doğmuştur. Çocukluğundan itibaren Kaşgar'da büyümüştür. Yüksek tahsilli, açık fikrli ve milliyetçidir. Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne yakından iştirak etmiş ve hükûmetin kuruluşuna büyük katkı sağlamıştır. Şarkî Türkistan İstiklâl Cemiyeti üyesi idi. Hükûmette Adliye Nazırı ve Şeyhülislâm olarak bulunmuştur. İdam edilen Ticaret Bakanı Satıbaldı Han 1908 yılında Mergilan'da doğmuştur. İlk tahsilini Mergilan'da, orta ve yüksek tahsilini Rus mekteplerinde bitirerek, Avrupa mekteplerinin dil bölümlerinde İngiliz, Arap, Fars ve Urdu dillerini öğrenmiştir. Doğu Türkistan Millî Hareketi'ne mücahitlerin lideri sıfatıyla katılmış ve Çinlilere karşı mücadele etmiştir. Hükûmetin kuruluşunda da faal rol oynamıştır. Bkz. Sultan Beğ Bahtiyar Beğ, “Şarkî Türkistan İçin Kurban Olmuş Dört Büyük Sima”, *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart 1935, s. 21–22.

³⁹ Mecdettin Ahmet, “Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında V”, s. 20.

başında bulunduğu Urumçi Hükûmeti'nin 1935 yılı itibariyle altı şiarı vardı. Hükümet 1936'da bu altı şiarı "altı yol" ya da "siyasetin altı ana prensibi" adıyla ilân etti. Bunlar: Emperyalizm ile mücadele etmek, Sovyet hükümeti ile ebedî dostluk, barışın korunması, bütün milletler için eşit şartlar, rüşveti yok etmek, Şarkî Türkistan'ı ıslâh etmek şeklinde özetlenebilir.⁴⁰ Doğu Türkistan, Doğu Türkistan Millî Devleti'nin dağılmasından sonra Çin'in bir parçası hâline gelmiş ve "Hitay Cumhuriyeti'ni oluşturan beş millet (Hitay, Manço, Tibet, Moğol ve Türk) hukukta eşittir" ilkesi gereğince idare edilmeye başlamıştır.⁴¹

Sovyet Büyük Elçisi Suriç'in Doğu Türkistan Hakkında İzahnâmesi

Bahse konu izahnâme, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Beyin, Şarkî Türkistan'da cereyan eden olaylarla ilgili olarak sormuş olduğu soru üzerine, Sovyet Büyükelçisi M[ösyö] Suriç tarafından yazılı olarak verilmiştir. Tevfik Rüştü Beyin konuyla ilgili yazdığı ve birer nüshalarını Dâhiliye Vekâleti ile Başvekâlete göndermiş olduğu tezkerenin tarihi 22 Ocak 1934'tür. Suriç'in verdiği izahnâmenin tarihine dair bir kayda rastlanılamamıştır.

İzahnâmede: "Şarkî Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki grup mevcuttur" denilerek şu bilgilere yer verilmektedir:

Bunlardan biri Uygurlardan sabık Hotan Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşanın mensuplarından Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Bey beraberinde bulunmaktadır. Bu grup İngilizlerle münasebetedir. Grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftardır. Esas itibariyle pan-islâmist ve kısmen de pan-turanisttirler. Bunların elyevm vaziyeti pekiyi değildir.

İkinci gruba gelince, başında Naci Niyaz bulunan ve Çin vahdeti içinde bir muhtariyet tesisine taraftar olan bu grup Çin'in Urumçi Valisi ile müştereken hareket etmektedir. Son alınan haberlere göre Çang isyanını bastırılmış olan Urumçi Valisinin vaziyeti kuvvet kesbetmiştir.

Birinci grubun maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı şarkta bir etat-tampon tesisidir. Şeyh Sait İhtilâli Türkiye'ye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu harekette Rusya'ya karşı aynı sebeple ve aynı şekilde yapılmakta ve Şeyh Sait İsyânı'nda müessir olan haricî tesirat burada da aynen kendini göstermektedir. Japonlarda bu maksatla İstanbul'da çalışmakta ve Morski isminde bir şahıs müsavâtçılar üzerine tesir yapmakta

⁴⁰ Koyaş Bey, "Şarkî Türkistan Ahvalı", *Yaş Türkistan*, Sayı 82, Eylül 1936, s. 31.

⁴¹ Emin Vahidi, "Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış", *Yaş Türkistan*, Sayı 100, Mart 1938, s. 20.

ve Muharrem Feyzi Beyin Akşam gazetesinde intişar etmiş olan konferansı da bu meyanda bulunmaktadır.⁴²

Suriç'in izahnâmesinde ifade ettiği üzere, gerçekte, Çin ve Rusya'ya karşı yürütülen mücadeleler neticesinde, Doğu Türkistan'da iki farklı siyasî yapı ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu siyasî oluşumlardan ilki, *Hotan Emirliği*'dir. Hatırlanacağı üzere aslen Kaşgarlı olan Hacı Sabit Dâmullah, Mısır, İstanbul ve Hindistan seyahatlerinden sonra Hotan'a dönmüş; fikirleri ile çevresinde dikkatleri üzerine çektikten sonra, 1933 yılının yazında Muhammet Nizam Âlimi'yi "Celâlet'ül-Melik" ünvanı ile melik, Muhammet Emin Ahond'u "Emir-i Kebir" ünvanı ile sadrazam seçerek bir idare kurmuştu. Bundan sonra Molla Abdullah Ahond, "Şah Mansur" ünvanı ile Yarkent'e; yine oğullarından diğeri ise, "Emir-i Sahip" ünvanı ile Yenihisar'a gönderilmişti. Diğer yandan Kaşgar'da da "Hotan İdaresi" kurularak, başına Hacı Sabit Dâmullah geçmişti. Kaşgar'da kurulan bu idare, Hotan Emirliği'nin Kaşgar ile temasını sağlayan bir müessesesi şeklinde idi. Hotan Melikliği daha sonra, Dunganların Yenihisar'a hücumları ve Şah Mansur ile Emir-i Sahip'in şehit edilmesi neticesinde dağılıp gitmişti.⁴³ Güney Doğu Türkistan'da ortaya çıkan ikinci siyasî oluşum ise, *Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyesi*'dir. Suriç'in izahnâmesinde isimlerini zikrettiği Mustafa Ali ve Mahmut Nedim Beyler Hotan Emirliği'nin kuruluşunda yer almamışlardır. Bahse konu kişiler, Hotan Emirliği'nin kurulmasından sonra, Afganistan yoluyla Türkiye'den Kaşgar'a gelmişler; bunlar ile Hacı Sabit Dâmullah arasında bağımsız Şarkî Türkistan Devleti kurma fikrinde birleştikten sonra, Kaşgar'da bir Heyet-i Vükela oluşturulmuş; Hoca Niyaz Hacı cumhurbaşkanı seçilerek Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyesi ilân edilmiştir. Cumhuriyet hükûmeti, daha sonra, istiklâlini tanıtmak ve uluslararası diplomatik ilişkilere dâhil olmak maksadıyla yukarıda ismi zikredilen Dr. Mustafa Ali Beyi, murahhas sıfatıyla ülke dışına göndermiştir.⁴⁴

Suriç'in "Grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftarıdır" ifadesini destekler bir bilgi, kayıtlarda mevcut değildir. Bahse konu siyasî oluşumlardan Şarkî Türkistan Cumhuriyeti, kayıtlara, "Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyesi" olarak geçmiştir. Bu siyasî yapı, rejim bakımından bir cumhuriyet olduğu gibi, aynı zamanda, inanç bakımından İslâm dinini benimsemiş bir topluluktan oluşmaktadır. Buna rağmen, Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyesi'nin mevcut anayasası incelendiğinde, teokratik bir devlet yapılanmasına dair herhangi bir ize rastlanmaz.⁴⁵ Şarkî Türkistan

⁴² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara], *Başbakanlık Muamele Genel Müdürlüğü Evrakı* [Fon.Kod. 030.10], BCA 030.10/258.735.5.

⁴³ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında III", s. 50–53.

⁴⁴ Mecdettin Ahmet, *Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında III*, s. 53.

⁴⁵ Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyesi'nin Anayasası için bkz. "Kanun-i Esasi", *Yaş Türkistan*, Sayı 53, Nisan 1934, s. 31–36; "Kanun-i Esasi", *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs 1934, s. 32–35; "Kanun-i Esasi", *Yaş Türkistan*, Sayı 55, Haziran 1934, s. 29–32.

Cumhuriyet-i İslâmiyyesi'ni diplomatik alanda temsil etmekle görevlendirilen ve Suriç'in "teokratik bir idare tesisi taraftarı" olarak gösterdiği Dr. Mustafa Ali Beyin, kendisiyle mülâkatta bulunan *Yaş Türkistan* dergisi muhabirine konuyla ilgili yapmış olduğu "Japonya Türk efkâr-ı umumiyesinin tepkisini çekmek istemez. Şarkî Türkistan'ın Türkiye'yi kendisine örnek aldığını, cumhuriyetçi olduğunu bilir. Cumhuriyetçilik hazır ki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye krallığı kabul etse ve Gazi'yi hakan ilân etse, Şarkî Türkistan sonraki gün, Hoca Niyaz Hacı'yı padişah ilân eder"⁴⁶ şeklindeki ifadesi gerçekten çarpıcıdır. Diğer yandan Hotan'da ortaya çıkan siyasi oluşum ise bir meliklik olup, mevcut bir programı ve anayasası bulunmamaktadır. Nihayetinde 714'lerden itibaren İslâm'ı kabul etmiş ve çoğunluğu Müslüman olan Uygurlarda, sosyal ve siyasi hayatın belirli bölümlerinde dinin etkisini görmek çokta anormal bir durum değildir.

Gerçekte Doğu Türkistan Millî Mücadelesi, karakter bakımından, başlangıcından itibaren bir değişim süreci yaşamıştır. Bu durumun tespiti, şüphesiz, Suriç'in ifadesine de açıklık getirecektir. Şöyle ki: Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin, Doğu'da ve Batı'da görülen diğer bağımsızlık hareketlerinden farklı olan yanları bulunmaktadır. Bu hareket her şeyden önce hazırlıksız, düşmanın durumu ve siyaseti araştırılmadan, gaye ve maksadı belirlenmeden, "şarka has bir tevekkülle başlamış, sonra türlü maksatlar istikâmetinde gelişip, millî bir şekil almıştır."⁴⁷ Hareketi başlatanlar, kurtuluş programını ilk aşamada, dinî temellere dayandırmışlardır. Şüphesiz bunun sebebi, emperyalist iki güç Çin ve Rusya'ya karşı destek arayışından olmalıdır. Mecdeddin Ahmet, *Yaş Türkistan* dergisinde yer alan "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında I" başlıklı yazısında bu durumu şu şekilde ifade eder:

İslâm kardeşliği çerçevesinde, batıda bir Müslüman'ın başı ağrısa, doğunun en ücra köşesindeki Müslüman onun için üzülmedir. İslâm kardeşliği cidden zayıflamış ve unutulmuştur. Akdeniz'in güney doğusundan batıdan doğuya bir hat çekilse, bu hatın kuzey kısmında Türk ırkına mensup Müslümanlar yaşamaktadır. Bu kısmında doğusunda yer alan Türk-İslâm ülkesi Şarkî Türkistan'dır. Bu büyük ve tarihî ülkede altı ay önce inkılâp başladı. Bu inkılâbın Türk dünyası için hususî bir ehemmiyeti bulunmaktaydı. Bu sebeple istiklâli için mücadele eden Türkler, Şarkî Türkistan'daki olayları dikkatle takip ettiler. Şarkî Türkistan İnkılâbı'nın temelini teşkil eden zulüm ve cebre karşı çıkış, iyi tahlil edilmelidir. Şarkî Türkistan olayları dikkatle takip edilmekle birlikte, Şarkî Türkistan tek başına çırpındı, uğraştı. Kimsenin yardımı olmadı. Şarkî Türkistan

⁴⁶ Habibürrahman Ebü'lğâri, "Şarkî Türkistan'ın Bütün Ümidi Gazi Türkiyesindedir", *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs 1934, s. 30.

⁴⁷ Mecdettin Ahmet, "Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında VI", *Yaş Türkistan*, Sayı 108, Kasım 1938, s. 9.

İnkılâbı'nın önemi, başlayan inkılâbın tamamen İslâmî bir ruhta olmasıdır.⁴⁸

Görüldüğü üzere ilk aşamada Doğu Türkistan'ın Müslüman bir ülke olduğu vurgulanmış; cebre ve zulme karşı başlatılan İslâmî hareketin, diğer Müslüman ülkeler tarafından dikkatle takip edilmesine rağmen, herhangi bir destek alınmadığı da ayrıca ifade edilmiştir. Hareketin, destek ve güç alabilmek amacıyla İslâmî karakterde başlatılmış olduğunu gösteren daha somut örnekler de mevcuttur. Mesela “bütün Müslümanlar kardeşdir, bu sebeple Müslüman Dunganlarda⁴⁹ bizim kardeşimiz ve müttefikimizdir” prensibinden hareket edilerek Dunganların desteği alınmaya çalışılmış; “Millî mücadele yolunda dinî İslâm; kanı, dili Çin(ce) olan bu Müslüman kardeşlerle yapılan ittifakın”, sonrasında karşı bir hareket olarak ortaya çıkmasıyla⁵⁰ Dunganlar, Rus ve Çinlilerden sonra Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne düşman olan üçüncü bir hasım güç hâline gelmiş⁵¹ ve İslâmî karakterde başlayan hareket bir şekilde iflas etmiştir. Hareketin İslâmî bir karakterde başlamasının sebeplerinden bir diğeri ise uzun süren esaret devresinin, Doğu Türkistan Türkleri arasında millî şuuru zayıflatması ve millî gayenin hedef ve önemini yitirmesine neden olmasıdır.⁵² Bununla birlikte, özellikle Dunganların Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne verdikleri zararın kısa sürede anlaşılmasından ve millî duyguların kuvvet kazanmasından sonra, hareketin, millilik vasfı kazanmaya başladığı görülmektedir.⁵³

Suriç'in ifadesinin aksine, Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin hedef ve maksatları panislamist ve panturanist bir eğilim göstermemiştir. Zira Doğu

⁴⁸ Mecdettin Ahmet, “Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında I, s. 6.

⁴⁹ Bunlar kısaca İslâm'ı kabul etmiş Çinliler olarak tanımlanabilir.

⁵⁰ Bu durum *Yaş Türkistan*'da yer alan bir makalede şu şekilde ifade edilmiştir: “İnkılâp başladığında halk bilgisiz ve cahildi. Çoğunlukla dinî bilgi sahasından yetişen ulema tabakası bütün Müslümanlar kardeşdir şiarıyla başladıkları Dungan Müslüman kardeşlerle yaptıkları ittifak fecaatle neticelenince itibarlarını yok ettiler”, “Doğu Türkistan Millî Mücadelesi Dersleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı 102, Mayıs 1938, s. 3-4.

⁵¹ Doğu Türkistan'ın millî kurtuluşunu sağlamanı kendi menfaatleri açısından zararlı gören her kuvvet, Dunganları tahrik etmiş ve Türk-Dungan ihtilâfını alevlendirmek istemiştir. Bkz. “Şarkî Türkistan'da Son Vaziyet”, *Yaş Türkistan*, Sayı 52, Mart 1934, s. 26

⁵² Emin Vahidî, “Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış”, s. 18.

⁵³ Hareketin İslâmî bir hareketten, millî bir harekete dönüştüğünü gösterir kayıtları, *Yaş Türkistan*'da yer alan makaleleri takip edebildiğimizde açıkça görebilmekteyiz. Bu makalelerden birinde şu satırlara yer verilmiştir: “Şarkî Türkistan Millî Hareketi'nin esası, kaynağı millî ruh ve millî hissiyatın yeniden uyanmış olmasıdır. Millî gaye, millî istiklâl gayesi bir kişi veya birkaç neslin ömrüyle ölçülemez”, “Şarkî Türkistan'da”, *Yaş Türkistan*, Sayı 82, Eylül 1936, s. 26. Başka bir yazıda ise “Şarkî Türkistan'ın millî kurtuluş ve müstakil devlet olmasına taraftarız. Tarih, bilhassa son yılların tarihi şunu öğretti ki: kendi millî istiklâlini kazanmak için her yere başvurmak ve bu yolda nereden ve nasıl yardım gelirse kabul etmek”, “Şarkî Türkistan Meselesi Münasebetiyle”, *Yaş Türkistan*, Sayı 106, Eylül 1938, s. 8-9). Emin Vahidî, “Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış”, *Yaş Türkistan*, Sayı 101, Nisan 1938, s. 54; Mecdettin Ahmet, “Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında V, s. 25.

Türkistan Millî Mücadelesi içerisinde, farklı düşünce yapısına sahip birçok önder yer alabilmiştir. Mücadele önderlerinin tamamı, her ne kadar millî hürriyetten bahsediyorlarsa da, ortak bir fikir de bulunmuyordu. Kimi zaman, mücadelenin maksat ve hedeflerine dair farklı fikirler, bir kişinin zihninde bile bir araya gelebiliyordu. Bunların bir kısmı hürriyeti, “tahammül edilemez derecede zulüm ederek halkı ezen Hitay (Çin) memurlarını kovarak yerine kendi içlerinden yetişmiş kişileri getirmek” olarak anladığı gibi, ikinci bir kısım ise “ayrı bir millî idare ve millî bir hükümet kurmak” olarak düşünmekte idi.⁵⁴ Bütün bunlara ilâve olarak mücadele önderleri arasında istiklâl ve muhtariyet taleplerinin yanı sıra, müstakil bir hanlık taraftarı olanlar da yer almaktaydı.⁵⁵ Önderler arasındaki bu fikir ayrılıkları, şahsî gaye ve menfaatler sonucu ortaya çıkan anlaşmazlıklar, çoğu zaman mevcut kuvvetleri zayıflatmış ve halkı bezdirmiştir.⁵⁶ Mücadelenin maksat ve hedeflerindeki belirsizliği Muhammed Emin Buğra, şu çarpıcı ifadelerle ortaya koyar: “Siyasetten haberim yoktu. Çünkü bana bu hususta bir şey öğretilmemişti. Yaşadığım çevrede, milletin geleceği için çalışabilecek hiç kimse bulamadığım için, çok ümitsizdim. Kendimde dahi, bu hususta faydalı olabilecek bir kabiliyet ve şartın mevcut olduğunu görmüyordum”. Yine Buğra, sonrasında mücadelenin maksat ve hedeflerine dair düşüncelerinin olgunlaşmasını ise şu sözlerle anlatır: “Nihayet, memleketimin büyük şehirlerini ziyaret etmek için 1931’de seyahate çıktım. Tanıdığım aydınlarla görüştim. Onların kalbide kederliydi. Fakat ‘pratik bir harekete girişmeye hazırım’ diyen birisine rastladım. Bu zat, Gulca Kadısı Sabit Dâmullah idi. Onunla birkaç gece uzun boylu konuştuk. Her ikimizde silahlı bir ihtilâlden başka çarenin kalmadığında mutabık kaldık. Hareketimize Hoten’de başlamaya karar verdik”.⁵⁷

Suriç’in izahnamesinde dikkati çeken hususlardan biri de, Kaşgar merkez olmak üzere güney doğu Türkistan’da kurulmuş olan Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyyesi’ne yönelik değerlendirmelerinin daha esnek olmasıdır. Şüphesiz bunun sebebi, Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı’nın 25 Şubat 1934’te Sovyet Rusya ile yapmış olduğu anlaşma sonrasında, Rus ve Çinlilerle birlikte

⁵⁴ “Doğu Türkistan Millî Mücadelesi Dersleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı 102, Mayıs 1938, s. 3.

⁵⁵ *Yaş Türkistan*’da yer alan yazılarda bu farklı fikirlerin tezahürlerine fazlasıyla rastlanılabilmektedir. Mesela Taci Ahmet rumuzuyla yazılan bir yazıda şu satırlara yer verilmiştir: “Şarkî Türkistan İnkılâbı en basit düşünüşle ve yalnız mahallî zalim hükümeti düşürüp, yerine adaletli bir hükümet kurmak ve cumhuriyet kanunlarının dinî ve millî hukuklarından faydalanmak maksadıyla başlamıştır. Türkistan’ın birçok yerinde başlayan bu inkılâp, bomba tesiri yapmış ve Türkistan’ın her yerini kaplamıştır”, Taci Ahmet, “Şarkî Türkistan Millî Faciası Hakkında”, s. 28. Benzer başka bir yazıda ise şu ifadelerle yer verilmiştir: “..uzun yıllardan beri Şarkî Türkistan’ı müstebit Hitay Hanları ve memurları idare etmiş ve ezmişlerdir. Son devirlerde halkımızın uyanışı, yurdumuzun kurtuluşu ve halkımızın barış ve terakki yolunda bağımsız insanlar safında yaşaması için hareket başladı” Derdmen, “Şarkî Türkistan Millî Faciası Hakkında”, *Yaş Türkistan*, Sayı 99, Şubat 1938, s. 32).

⁵⁶ Emin Vahidi, “Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış, s. 19.

⁵⁷ Hayit, s. 309.

hükümete karşı etkili bir harekete girişmesi ve sonrasında Şarkî Türkistan Cumhuriyet-i İslâmiyyesi'nin fiilen dağılmış ve tehlike olmaktan çıkmış olmasıdır. Ayrıca Suriç, isimlerini zikrettiği Sabitüddin Molla ile Enver Paşanın mensuplarından saydığı Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Beyin “İngilizlerle münasebette” olduğunu ve yine bu grubun “İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı şarkta bir etat-tampon tesisi” amacıyla olduklarını vurgulayarak; “Şeyh Sait İhtilâli Türkiye'ye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu harekette Rusya'ya karşı aynı sebeple ve aynı şekilde yapılmakta ve Şeyh Sait İsyanı'nda müessir olan haricî tesirat burada da aynen kendini göstermektedir” demek suretiyle, Türkiye'nin öncesinde yaşamış olduğu birtakım iç sorunlarla, Doğu Türkistan'da cereyan etmekte olan olayları benzeştirme gayreti içerisine girmekte; Türkiye'yi Doğu Türkistan konusunda etki altına almaya çalışmaktadır.

Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin karakteri üzerine yapmış olduğu yoğun propagandalar, İngiltere, Japonya ve hatta Türkiye'nin bu mücadeleye olan etkilerinin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki, Sovyet Telgraf Ajansı TAS kanalıyla bilgi edinmekte olan Avrupa gazeteleri, Sovyet propagandalarından fazlasıyla etkilendikleri gibi, Doğu Türkistan Millî Mücadelesi konusunda, kendi kamuoylarını da yanlış bilgilendirmişlerdir. Bu husustaki Sovyet propagandalarından en dikkati çeken “Şarkî Türkistan'da başlamış olan isyanların, sırf dış siyasî oyunların mahsulü olduğu”⁵⁸ şeklinde olanıdır. Gerçekte Türkiye'nin Doğu Türkistan ile olan tarihî ve hissî bağları, İngiltere'nin Tibet'teki iktisadî ve siyasî hâkimiyeti, Japonya'nın Doğu Türkistan ile sınırı bulunan Moğolistan'a ilgisinden dolayı, Doğu Türkistan'da seyretmekte olan olaylara alaka gösterdikleri görülmüşse de,⁵⁹ bahse konu devletlerin Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne doğrudan müdahalesi söz konusu olmamıştır. Gerçekte *Çini Türkistan Avası* mecmuasında yer alan, “İngiltere'nin Doğu Türkistan Türklerini himaye ettiği ve Doğu Türkistan'da ortaya çıkan hadiselerle müdahale etmekte olduğu” ve İngiltere'nin bu konuda, “Katolik misyonerlerinden yararlandığı” şeklindeki haberler, asılsız bir iddiadan ibarettir. İngiltere Katolik olmadığı gibi, sanılanın aksine Doğu Türkistan'da faaliyet gösteren Katolik misyonerleri de olmamıştır. *Çini Türkistan Avası*'nda yer alan başka bir haberde, “İngiltere'nin Urumçi'deki Hitay valisine yardımda bulunduğu” da ifade edilmektedir. Doğu Türkistan Millî Hareketi'ni bastırmak için Hitay valisine yardımda bulunan bir devletin, aynı millî hareketi nasıl desteklemiş olabileceği kafalarda soru işareti bırakmaktadır. Diğer yandan

⁵⁸ Taşbalta, “Sovyet Rusya Emperyalizmi, s. 18.

⁵⁹ Çokayoğlu Mustafa, “Şarkî Türkistan Meselesi Etrafında”, *Yaş Türkistan*, Sayı 46, Eylül 1933, s. 9–10.

İngiltere resmî çevrelerinde Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin çoğu kez panislâmist bir hareket olarak nitelendirildiği de görülmektedir.⁶⁰

Japonya'nın ise, "Türkistanlıların Osmanlı hanedanına karşı ananevî rabita ve muhabbetlerini düşünerek şehzade Abdülkerim'i menfaatleri doğrultusunda kullanmak istedikleri", dönemin basınına yansıyan haberlerdendi. Yine haberlere göre Japonya, 21 Mayıs'ta Tokyo'ya gelen şehzade Abdülkerim'in yanına, Şarkî Türkistanlı olup Mançurya ordusunda zabıtlık yapan iki kişi ile bir Japon binbaşısını terfîk ederek Temmuz başında Moğolistan üzerinden Türkistan'a göndermişti. Şehzade Abdülkerim'in yanında ayrıca *Akşam* gazetesini muhabirlerinden Çapanoğlu Muhsin adında bir Türk'te bulunmakta idi. Bu heyet beraberinde götürdüğü paralarla şehzade Abdülkerim'e orada bir mevki teminine çalışacak ve bu heyete Japonya'nın bütün askerî ve sivil makamları yardımında bulunacaktı. Japon matbuatına göre şehzade Abdülkerim başarılı olur ise Japonya himayesinde bir hanlığın başına geçecekti.⁶¹ Şarkî Türkistan Fevkalâde Murahhası Dr. Mustafa Ali Beyin *Yaş Türkistan* dergisine yaptığı açıklamada, Japonya'nın bu tür teşebbüsleri doğrulanmaktadır.⁶² Şehzade Abdülkerim'in Doğu Türkistan'a girmesini, "Japonya'nın girmesi"⁶³ olarak değerlendiren Dr. Mustafa Ali Bey, ayrıca, böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde, "mücahitlerin cumhuriyetçi ve saltanatçı diye iki zümreye ayrılması"⁶⁴ tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceklerinden bahsetmekte idi. Diğer yandan basına yansıyan haberlerden Rusya ile Japonya'nın Doğu Türkistan meselesinden dolayı birbirlerini suçladıkları da görülmekte idi. Japonya telgraf ajansı Rengo 24.9.1935 tarihli telgrafında, "Şarkî Türkistan'ın Sovyet Cumhuriyeti ilân edildiğini ve Sovyet Rusya'ya bağlandığını" bildirirken; TAS ise derhal bu haberi tekzip etmişti.⁶⁵ Yine 1935 yılı Ocak ayı içinde Japonya Hariciye Nazırı Hiroto, Japonya Parlamentosu'nda, Moskova'nın Doğu Türkistan'ı "Sovyetleştirmeye" çalıştığını açıkça söylemişti. Bunun üzerine Sovyet Hükûmeti bunu yalanlayarak, Doğu Türkistan'daki isyanın İngiltere ile Japonya'nın siyasi entrikalarından kaynaklandığını açıklamıştır. 27 Ocak 1935 tarihinde Avrupa gazetelerinde Şangay'dan gönderilen bir telgrafın basılması, Sovyet Hükûmeti'nin yalanını ortaya çıkarmıştır. Bu telgrafta, Urumçi Valisi General Şen si-şey, Sovyet Hükûmeti ile yakın dostluk içerisinde olduklarını,

⁶⁰ "Şarkî Türkistan Dış dünya ve Bizim Vazifemiz", *Yaş Türkistan*, Sayı 56, Temmuz 1934, s. 23.

⁶¹ "Şarkî Türkistan", *Yaş Türkistan*, Sayı 47, Ekim 1933, s. 35-36. Benzer ifadeler için bkz. "Şarkî Türkistan Hakkında", *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs 1934, s. 29.

⁶² Suriç'in Müsavatçılar nezdinde çalışmalarında bulunduğunu ifade ettiği Japon Morski hakkında bir kayda rastlanılmamıştır.

⁶³ "Şarkî Türkistan Hakkında", s. 29.

⁶⁴ Habibürrahman Ebü'lğâri, agm., s. 28.

⁶⁵ Çokayoğlu Mustafa, "Şarkî Türkistan'da", *Yaş Türkistan*, Sayı 71, Ekim 1935, s. 15.

Bolşeviklerden türlü uzmanlar ve memurlar çağırıldığını, Doğu Türkistan'ın iktisadî gelişimi için Sovyetlerden kredi aldıklarını belirtmekte idi.⁶⁶

Türkiye'nin Doğu Türkistan ve burada cereyan etmekte olan hadiselere bakışını, resmî ağızdan, dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey ifade etmiştir. Tevfik Rüştü Beyin Suriç'in izahnamesi üzerine Dâhiliye Vekâleti'ne sunduğu tezkerede, "Ecnebî tesirlerin faal rol oynadığı ve efkâr-ı umumiyemizin hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında" denilerek, Doğu Türkistan'da cereyan eden olaylardaki dış tesirlerin ilk aşamada dile getirildiği görülmektedir. Diğer yandan tezkerenin ileriki satırlarında yer alan, "Siyasî istiklâllerini kaybetmiş milletlerin bunu geri almak uğrunda mücadelelerini sui-telâkki etmek prensiplerimizden çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesiriyle Şarkî Türkistan'da tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taalluk etmesi itibariyle memnuniyet ve takdirle karşılırsınız"⁶⁷ ifadeleri, aynı zamanda Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne sempati ile bakıldığını göstermektedir. Bununla birlikte mevcut Türk-Sovyet dostluğu ve Türkiye'nin dış ilişkilerde kabul ettiği, diğer devletlerin içişlerine karışmama prensibi, Türkiye'nin Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne doğrudan ve açıktan destek vermesini de engellemiştir. Gerçekte bu durum Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne iştirak eden önderler tarafından da bilinmekte idi. Nitekim *Yaş Türkistan* dergisinde yer alan bir yazıda: "Biz Doğu Türkistanlılar, Türkiye'ye karşı ihtiyatlı olmalıyız. Türkiye'nin kendi menfaati, onun iç ve dış siyaseti ile ters düşebilecek taleplerde bulunmamalıyız. Bugün ki ağır şartlar içerisinde ifası mümkün olmayan ümit ve talepleri Türkiye'ye yüklemek geleceği için zararlı olacaktır"⁶⁸ denilmekte idi. Aradaki mevcut Türk-Sovyet "dostluğuna" rağmen Sovyet Hükûmeti, Doğu Türkistan Millî Hareketi'nin anti-Kemalist bir karakterde olduğu propagandasını yapmaktan da geri durmamıştır. Sovyetlerin bu yöndeki propagandasına karşı en gerçekçi değerlendirmeyi, André Duboscq yapmıştır. Duboscq, *Le Temps* gazetesinde yayınlanan 5 Nisan 1934 tarihli "Hitay Türkistan'ının Karışıklığı" adlı makalesinde konu ile ilgili şu satırlara yer vermiştir. Yazıyı *Yaş Türkistan* aynen yayınlamıştır:

Sovyetlerin Şarkî Türkistan Hükûmeti'ni Kemalizm aleyhtarı olarak göstermeye çalışmasının sebebi anlaşılıyor. Şarkî Türkistan Millî Hareketi'nin gayesi, Hitay Hükûmeti'yle son yıllarda Şarkî Türkistan'da hâkimiyetini genişleten Ruslardan kurtuluştur. 5.200.000 Türk ahalisi bulunan Şarkî Türkistan, Sovyet Rusya ile sınırdır. Şarkî Türkistan Hükûmeti'nin Türk birliği merkezi olması muhtemeldir. Bu sebeple

⁶⁶ M., "Şarkî Türkistan'da Hitaylar ile Sovyet Hükûmeti Dostluğu", *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart 1935, s. 31-32.

⁶⁷ BCA 030.10./258.735.5.

⁶⁸ "Şarkî Türkistan Dış Dünya ve Bizim Vazifemiz", *Yaş Türkistan*, Sayı 56, Temmuz 1934, s. 25.

Moskova Hükümeti Şarki Türkistan Hükümeti'nin itibarını Ankara Hükümeti nazarında düşürmeye çalışmaktadır. Şarki Türkistan Hükümeti'nin Kemalizm karşıtı olmadığı Kaşgar'da çıkan Erkin Türkistan gazetesi ile İstiklâl mecmuasında yayınlanan yazılarla anlaşmıştır.⁶⁹

Doğu Türkistan Fevkalâde Murahhası Dr. Mustafa Ali Bey ise *Yaş Türkistan* dergisine yaptığı açıklamada konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Doğu Türkistan'ın başarılı olmasının yolu, Türkiye'nin Doğu Türkistan'a itimat etmesinden geçer. Rusya, Doğu Türkistan'ın istiklâlini kendisi için tehlike olarak gördükçe, Rus-Türk dostluğu bir emrivaki şeklinde devam ettikçe, Türkiye'nin Doğu Türkistan'a yardım etmesi mümkün görünmemektedir. Rusya, Türkiye'yi kazanmak için bunun gerekliliğine inanırsa, Doğu Türkistan'daki emellerinden vazgeçer. Doğu Türkistan'ın istiklâlini tanırsa, Türk-Rus dostluğu hakiki surette tesis edilebilir.⁷⁰

Tevfik Rüştü Bey diğer yandan tezkerenin devamında Sovyet görüşünce dile getirilen Doğu Türkistan Millî Hareketi'nin panislamist karakterine dair Türkiye'nin görüşünü de şu şekilde ifade etmiştir:

Bu hareketin dinî irticâ ve klerikal umdelerin ayaklanması şeklinde olması veyahut her hangi ecnebi hükümetin muayyen bir maksadına alet ittihaz edilmesi noktası din ve devlet işlerini tamamen ayırmış olan rejimimizin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağı şüphesizdir.⁷¹

Tevfik Rüştü Beyin ifadelerinden Türkiye'nin, var olan Türk-Sovyet dostluğunu zedelememek için, Doğu Türkistan'da cereyan etmekte olan hadiselere itidalli yaklaştığı görülmektedir. Nitekim Tevfik Rüştü Bey tezkerenin son kısmında "matbuamızın sadece ajans haberlerini tefsirsiz bir surette neşr ile iktifa etmesinin muvafık olacağını"⁷² ifade ederek, basının Doğu Türkistan'da cereyan eden hadiselere taraf olmasının uygun olmayacağını ifade etmiştir. Taraf olabilecek, resmî söylemin dışında basın kalemlerinin izleneceği açıktır.

Bütün bu bilgilerden hareketle Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin, dış etkilerden uzak ve hiçbir devletin desteğini almadan, Rus ve Çin emperyalizminden kurtulmak için başlatılmış olduğunu söyleyebiliriz. Sovyet propagandasının geçerliliğini yitirdiği dönemlerde Doğu Türkistan Millî Hareketi'nin gerçek yönleri daha iyi görülmeye başlamıştır. Mesela İtalyan seyyahı Orlandini, Şarki Türkistan hakkında yazmış olduğu makalesinde, "Rus komünistlerinin Doğu Türkistan'da büyük nüfuz kazandıklarını"⁷³ açıkça ifade ederken, Şarki Türkistan'da bulunmuş olan G. Vassel, *Ost-Europe*'de yayınlanmış olan makalesinde, dış tesirlerden daha çok, 1865'lerden itibaren Şarki Türkistan'da görülen millî hareketlerin bastırılmasında Rusya'nın etkin rol

⁶⁹ "Şarki Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Hakkında", *Yaş Türkistan*, Sayı 53, Nisan 1934, s. 26.

⁷⁰ "Şarki Türkistan Hakkında", *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs 1934, s. 29.

⁷¹ BCA 030.10/258.735.5.

⁷² BCA 030.10/258.735.5.

⁷³ M., "Şarki Türkistan'da Hitaylar İle Sovyet", s. 32-33.

oynadığını doğru olarak tespit edebilmiştir. Her Rus müdahalesinde de Şarkî Türkistan biraz daha Sovyet Rusya nüfuzu altına girmiştir.⁷⁴

Sonuç

Doğu Türkistan Türkleri, Çin emperyalizminden kurtulmaya çalıştıkları bir dönemde, Rusya'nın, Çin'in dış ve iç politikadaki yetersizliklerinden faydalanarak, Batı Türkistan'dan sonra Doğu Türkistan'ı da nüfuzları altına alma çabaları ile karşılaştı. Şüphesiz bu durum Doğu Türkistan Türklerini, Çin'den sonra ikinci bir hasım güç olan Rusya ile karşı karşıya getirdi. Çin ve Rusya arasında Doğu Türkistan üzerinde nüfuz kurmaya yönelik mücadele, XIX. yüzyılın ortalarında her ne kadar Çin'in üstünlüğü ile neticelenmiş bulunsa da, Rusya'nın Doğu Türkistan'da cereyan eden olaylara kayıtsız kalamadığı ve kimi zaman Doğu Türkistan üzerinde siyasî ve iktisadî nüfuz sağladığı da görülmektedir.

1931 yılına kadarki tarihî süreçte Doğu Türkistanlılar, bağımsızlıklarını kazanmak için birçok kez isyan ettiler. 1931'de başlatılan Kumul İsyanı ve sonrasında 1933'lere kadarki tarihî hadiseler, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti-i İslâmiyyesi*'nin kurulmasını temin etmişse de, bu siyasî oluşum uzun ömürlü olmamıştır. Doğu Türkistanlılar cumhuriyet, meliklik, muhtariyet, hanlık ve hürriyet fikirleri içerisinde kararlı kaldılar. Hedef ve maksatta sağlanamayan birlik, önderler arasındaki rekabet, teşkilâtsizlik ve düşmanların kuvvetli olması, Doğu Türkistan Millî Hareketi'ni başarısız kıldı.

Diğer taraftan Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'ne dair yürütmüş olduğu yoğun propaganda faaliyetleri, Doğu Türkistan tarihi üzerine çalışan ilk nesil Batılı tarihçileri, Doğu Türkistan Türklerinin Çin ve Rusya'ya karşı verdikleri bağımsızlık savaşını adlandırmada ve karakterini belirlemede yanıltmıştır. Elimizde bulunan ve incelemeye tâbi tuttuğumuz Sovyet Büyükelçisi M. Suriç'e ait izahname, Sovyet yazılı propaganda malzemelerine örnek bir belgedir. Gerçekte bu hareket başlangıcından sonrasına kadar, tarihin her devresinde bir değişim süreci yaşamıştır. Panislamist ya da Pantürkist fikirde bulunan kimi mücadele önderlerinin bu yönde fikir beyan ettikleri görülmüşse de, bu tür fikirler, Doğu Türkistan Millî Mücadelesi'nin hedef programını teşkil etmemiştir. Bu hareket her şeyden önce, Doğu Türkistan Türklerinin Çin ve Rus emperyalizmi ve zulmüne karşı verdikleri bir mücadeledir. Bu mücadele kaynağında hiçbir dış tesir olmadan Çin ve Rus emperyalizmine karşı hazırlıksız, gaye ve maksadı belirlenmeden, düşmanın durumu ve siyaseti araştırılmadan başlatılmış ve hiçbir devletin desteği olmadan sürdürülmüştür.

⁷⁴ Taşbalta, "Sovyet Rusya Emperyalizmi", s. 18.

Kaynaklar

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara], *Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı* [Fon.Kod. 030.10], BCA 030.10/258.735.5, Sovyet Büyükelçisi M[ösyö]. Suriç'in Doğu Türkistan hakkındaki İzahnamesi.
- ÇOKAYOĞLU, Mustafa (1935) Şarkî Türkistan'da, *Yaş Türkistan*, Sayı 71, Ekim 1935.
- ÇOKAYOĞLU Mustafa (1933) Şarkî Türkistan Meselesi Etrafında, *Yaş Türkistan*, Sayı 46, Eylül.
- Derdmen (1938) Şarkî Türkistan Millî Faciası Hakkında, *Yaş Türkistan*, Sayı 99, Şubat.
- Doğu Türkistan Millî Mücadelesi Dersleri (1938) *Yaş Türkistan*, Sayı 102, Mayıs.
- Emin Vahidi (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış, *Yaş Türkistan*, Sayı 100, Mart.
- Emin Vahidi (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbına Bir Bakış, *Yaş Türkistan*, Sayı 101, Nisan.
- Habibürrahman Ebü'lğâri (1934) Şarkî Türkistan'ın Bütün Ümidi Gazi Türkiyesindedir, *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs.
- Habibürrahman Ebü'lğâri (1934) Şarkî Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi, *Yaş Türkistan*, Sayı 51, Şubat.
- HAYİT, Baymirza (1995) *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.
- Kanun-i Esasi (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 53, Nisan.
- Kanun-i Esasi (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs.
- Kanun-i Esasi (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 55, Haziran.
- Koyaş Bey (1936) Şarkî Türkistan Ahvali, *Yaş Türkistan*, Sayı 82, Eylül.
- KURBAN, İklil (1995) *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara.
- M. (1935) Şarkî Türkistan'da Hitaylar ile Sovyet Hükümeti Dostluğu, *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında I, *Yaş Türkistan*, Sayı 102, Mayıs.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında II, *Yaş Türkistan*, sa. 103, Haziran.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında III, *Yaş Türkistan*, Sayı 104–105, Eylül-Ağustos.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında IV, *Yaş Türkistan*, Sayı 106, Eylül.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında V, *Yaş Türkistan*, Sayı 107, Ekim.
- Mecdettin Ahmet (1938) Şarkî Türkistan İnkılâbı Hakkında VI, *Yaş Türkistan*, Sayı 108, Kasım.
- Oktay (1936) Şarkî Türkistan'da, *Yaş Türkistan*, Sayı 79, Haziran.
- Tanrıbirdi (1933) Şarkî Türkistan III, *Yaş Türkistan*, Sayı 45, Ağustos.
- Tanrıbirdi (1933) Şarkî Türkistan I, *Yaş Türkistan*, Sayı 43, Haziran.
- Taşbalta (1935) Sovyet Rusya Emperyalizmi Şarkî Türkistan'da, *Yaş Türkistan*, Sayı 73, Aralık.
- Taşbalta (1935) Şarkî Türkistan Kızıl Emperyalizm Çengeline, *Yaş Türkistan*, Sayı 70, Eylül.
- SARAY, Mehmet (1997) *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi I*, İstanbul.

Sultan Beğ Bahtiyar Beğ (1935) Şarkî Türkistan İçin Kurban Olmuş Dört Büyük Sima, *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart.

Şarkî Türkistan (1933) *Yaş Türkistan*, Sayı 47, Ekim.

Şarkî Türkistan'da Son Vaziyet (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 52, Mart.

Şarkî Türkistan Dış Dünya ve Bizim Vazifemiz (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 56, Temmuz.

Şarkî Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Hakkında (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 53, Nisan.

Şarkî Türkistan Hakkında (1934) *Yaş Türkistan*, Sayı 54, Mayıs.

Şarkî Türkistan Millî Faciasına Dair (1935) *Yaş Türkistan*, Sayı 71, Ekim.

Şarkî Türkistan Vaziyeti (1935) *Yaş Türkistan*, Sayı 64, Mart.

Şarkî Türkistan'da (1936) *Yaş Türkistan*, Sayı 82, Eylül.

Şarkî Türkistan Meselesi Münasebetiyle (1938) *Yaş Türkistan*, Sayı 106, Eylül.